

КРАЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА

УДК 94:304.44(477.«17/18»)

© Алла Боднар
(Кам'янець-Подільський)

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСВІТИ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті проаналізовано етнонаціональні особливості розвитку освіти та освітнього рівня населення Подільської губернії з часу приєднання її до складу Російської імперії до середини XIX ст.

Ключові слова: знання, заклади освіти, сім'я, освітньо-побутовий, Поділля.

А. Боднар

Этнонациональные особенности развития образования в Подольской губернии в конце XVIII – в первой половине XIX ст.

В данной статье проанализированы этнонациональные особенности развития образования и образовательного уровня населения Подольской губернии со времени присоединения её в состав Российской империи до середины XIX в.

Ключевые слова: знания, учебные заведения, семья, образовательно-бытовой, Подолье.

A. Bodnar

Ethno-national Peculiarities of Development of Education in Podolia in the End of XVIII – First Part of XIX Century

This article analyzes the ethno-national characteristics of education and educational level of the population of Podolia since joining the Russian Empire until the mid-nineteenth century.

Keywords: knowledge, educational institution, family, education and household, Podolia.

Розвиток і якісні зміни в суспільному житті України в сучасних умовах переконливо засвідчують про все більшу його залежність від освітнього чинника. Це, в свою чергу, підвищує необхідність вивчення та осмислення вітчизняного досвіду як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні взаємозалежності підвищення освітнього рівня населення та темпів розвитку всіх сфер суспільства. Зважаючи на це, актуалізується проб-

лема дослідження етнонаціональних особливостей розвитку освіти на Поділлі від часу його приєднання до Російської імперії до середини XIX ст. Адже, з одного боку, освітня галузь краю не знайшла належного висвітлення в науковій літературі, з другого – досягнутий рівень історичних знань не дозволяє сформулювати цілісне уявлення про те, що вона собою являла і якою мірою залежала від етнонаціонального складу населення, який у цей період набув істотних змін.

Зацікавлення духовно-культурним надбанням українців кінця XVIII – першої половини XIX ст., зокрема подолян, виявляли в різні часи П. Батюшков, В. Герінович, В. Гульдман, Н. Данильченко, М. Коялович, І. Левицький, А. Лотоцький, М. Сіماشкевич, С. Сірополко, Ю. Сіцінський, І. Скворцов, І. Федоров, А. Якубович та інші. Проблеми розвитку освіти на Поділлі в досліджуваній період стали предметом активної роботи сучасних дослідників Ю. Блажевича¹, Е. Зваричука², А. Опрі³, В. Серкізюка, І. П. Сливки⁴, П. Слободянюка, В. Смолінського, А. Філінюка⁵ та інших. Однак, незважаючи на зростання уваги до означеної теми, а також числа наукових розвідок, яке намітилося останнім часом, етнонаціональні особливості розвитку освіти в Подільській губернії упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. поки що в науковій літературі не знайшли системного висвітлення. До того ж окремі автори роблять необґрунтований висновок про те, що за обставин, у яких опинилися з приєднанням до Росії правобережні українські землі загалом і Подільський регіон зокрема, навіть не могло бути й мови про будь-який розвиток національно-культурного та освітнього життя українців⁶.

Зрозуміло, що в межах однієї статті таку масштабну тему розкрити немає можливості. Тому ставимо завдання окреслити умови та чинники, які визначали суть, спрямованість і етнонаціональну специфіку трансформацій у галузі освіти краю.

Передусім наголосимо, що за другим поділом Речі Посполитої Поділля, як і майже вся Правобережна Україна, було включене до складу Росії. Відтак його життя стало розвиватись у рамках великодержавних інтересів північно-східної метрополії. Через це суттєвими факторами, які зумовлювали характер і особливості освітньо-культурного життя краю, стали державно-політичний чинник, зокрема інкорпораційна політика російського царизму, а також етнічний фактор, оскільки

внутрішньополітичні заходи реалізовували безпосередньо представники російського етносу через місцеві органи влади та церковно-релігійні організації, пронизані імперським духом Православної церкви, що утверджувала й захищала самодержавні інтереси⁷, й дедалі більше впливали на систему освіти Подільської губернії.

Росіяни, поляки спільно і окремо цілеспрямовано формували в краї середовище соціальної ентропії, яке відзначалося стійкою тенденцією до руйнації найважливіших національно-культурних цінностей корінних мешканців. Адже їх культура асоціювалася царизмом із сепаратизмом і потенційною загрозою щойно створеної імперської цілісності. Тому подолянам насильно, цілеспрямовано та послідовно нав'язували все російське і польське з одночасним нищенням їх унікального духовно-культурного світу. За словами Д. Бовуа, це був період боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, та душі в прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу і перетворити на вірних підданих царя⁸. Тому перелом XVIII – XIX ст. об'єктивно став початком чергової історичної драми в історії Поділля, що відзначалася руйнуванням самобутньої культури корінних подолян.

Аналіз засвідчує, що складність і суперечливість освітньо-культурного життя Поділля зумовлювалася кількома обставинами. Передусім, російський царизм не визнавав його, як і всього Правобережжя, українською територією: спочатку віддавалася перевага всьому польському, а згодом російському. Але в обох випадках відверто стримувався або ігнорувався розвиток культурно-освітніх цінностей українців.

По-друге, на Поділлі дуже обмеженим було коло української національної еліти, зорієнтованої на захист та активне прилучення подолян до вершин рідної освіти і культури. До того ж, представники влади доклали чималих зусиль, щоб позбавити корінне населення такої частини українців, витісняючи їх московським елементом, іноземцями або зросійщеними «малоросами» з Лівобережної України.

По-третє, край дедалі більше наповнювався не тільки іншомовним населенням, а й іноетнічними соціокультурними цінностями та етичними нормами, несумісними з корінними мешканцями. Сприяючи переходу українців з уніатської віри в православ'я, самодержавство не мало на меті захищати їх від засилля католицизму, а саме православ'я розглядало як засіб поширення імперської освіти, культури та духовності. Ось чому росіяни з пошаною ставилися до представників латинського обряду, а відтак і до польських шкіл і при

цьому щоразу втручалися в життя православних християн, завдавали всіляких утисків православним парафіями і школам, заражали священників та вчителів національним нігілізмом, потакали польським поміщикам в їх боротьбі з православними⁹.

По-четверте, переплетення релігійних і політичних проблем еволюціонувало в такому напрямі, що національний чинник, за висновком Я. Дашкевича, «став насправді переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою»¹⁰. Істотне значення мав і взаємовплив культур, спричинений зростаючим поліетнічним складом мешканців Поділля та все більшою строкатістю культурно-освітньої сфери, що стали наслідком аграрної колонізації та промислового розвитку регіону¹¹.

На фоні руйнування традиційних форм духовного життя, звуження сфери застосування української мови, в гушці народних мас, середовищі православних священників і вчителів набирав сили потяг до захисту власних національно-культурних цінностей. Національна освіта в краї виявилася не стільки у збереженні та розвитку українських шкіл, скільки в мобілізації сил до боротьби з російським і польським наступом, ще тіснішому згуртуванні українського православного духовенства і учительства з селянським середовищем.

Напередодні приєднання до Росії на Поділлі функціонувала досить розгалужена мережа навчальних закладів у межах переважно православних, римо-католицьких, уніатських парафій або їхніх орденів. Зкладами, в яких українці здобували освіту, були передусім дяківські школи¹², що утримувалися на кошти батьків і виступали початком й джерелом всякої премудрості їхніх дітей. Навчали в таких закладах переважно українською мовою читати буквар, часослов, Псалтир і церковних співів.

Тут варто підкреслити, що конфесійно-релігійні трансформації, які відбувалися на Поділлі з перших днів перебування в складі Російської імперії, справили істотний вплив на всі сфери суспільного життя. Адже здійснений під зовнішнім тиском перехід уніатів у православ'я спричинив одночасне руйнування їх шкільної системи та багатовікових світоглядно-пізнавальних традицій. Разом з цим нищівного удару зазнали національно-релігійні традиції розвитку освітньої галузі. Можна сказати, що була кардинально змінена не лише конфесійна ієрархія, а й система навчальних закладів. Школи зникли, як і зникла українська мова в церкві. Збереження на певний час у губернії значної кількості уніатських парафій і парафіяльних шкіл, очевидно, було пов'язане з високою освіченістю архієпископа Іоанікія (родом із Полонного), який створив, керував і задавав напрями діяльності Подільсько-Брацлавської єпархії з 1795 по 1819 р.

Враховуючи, що більшість духовенства мала освіту католицьких і уніатських навчальних закладів, уже на зламі XVIII – XIX ст. була сформована мережа православних закладів для навчання та виховання нового покоління священників і церковнослужителів імперського типу. Найбільш важливим із них стала створена у 1798 р. Іоаникієм Подільська духовна семінарія, котрій підпорядковувалася низка духовних училищ. Їх функціонування відбувалося під контролем Комітету духовних училищ, котрий діяв з 1807 по 1839 р. й виробив до початку 1808 р. «Начертание правил об образовании духовных училищ и о содержании духовенства при церквах», які були чинними з доповненнями та виправленнями 1814 р. впродовж першої половини XIX ст.

Проте ні церковнопарафіяльні, ні міністерські школи не забезпечували освоєння грамоти навіть половини учнів. Викладання велося на основі примітивної методики, без підручників, незрозумілою для селянських дітей російською мовою. І лише деякі учні після закінчення навчання могли читати більш менш по-російськи, але й вони повністю не розуміли змісту прочитаного: не могли передати текст своїми словами. Мережа навчальних закладів Поділля наприкінці XVIII ст. була вкрай жахливою. Очолювана П. В. Заводовським російська комісія з вивчення стану освіти й Правобережній Україні змушена була констатувати, що в 1801 р. на Поділлі не було початкових освітніх закладів, які б навчали дітей грамоті¹³.

Як показує аналіз наукової літератури та документальних джерел, уряд піклувався не тільки і не стільки про розвиток народної початкової освіти і прилучення простого народу до знань, скільки про створення різноманітних перешкод на шляху зростання народної самосвідомості. Саме тому було розпочато насадження церковноприходських шкіл, які розглядалися як знаряддя боротьби з народною школою. У приходських священників, які зобов'язані були відкривати ці школи, не було ніяких засобів для їх функціонування: ні приміщень, ні вчителів, ні шкільних підручників і посібників. Більшість шкіл не була обладнана класними меблями: в них не було ні лавок, ні дощок, ні книжкових шаф. Школи не мали ні парканів, ні огорожі: одні голі приміщення стояли при дорозі, зубожілі та обшарпані. В них були відсутні подвір'я, городи, земельні наділи¹⁴.

Доступ селянських дітей до вищих ланок освіти всіляко обмежувався. Царський уряд надав вказівку не приймати у школи селянських дітей. Двері навчальних закладів були відкриті тільки для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників¹⁵. До того ж міські школи становили основоположні складові центрів русифікаторської полі-

тики, витісняли з їх культурно-освітнього життя традиційні школи корінних подолян.

Водночас, аж до початку 30-х рр. на Поділлі при католицьких храмах існували школи, які матеріально були забезпечені краще. Тут викладали польською мовою, керувалися католицьким варіантом християнства. У зв'язку з малою чисельністю парафіяльних шкіл частина дітей православних священників і дяків відвідувала католицькі школи. Після поразки польського повстання 1830-1831 рр. у Правобережній Україні, в тому числі на Поділлі, повсюдно стали відкривати освітні заклади з російською мовою навчання. Однак вони й далі охоплювали дітей привілейованих станів. Справа стала поліпшуватися тільки в середині XIX ст., коли на виконання указу св. Синоду почали створювати школи для дітей селян.

У досліджуваній період стала проявлятися якісно нова тенденція, коли частина поміщиків, які втягувалися в товарно-грошові відносини, стали дедалі більше усвідомлювати, що їхні помістя склалися не лише з виробничого, а й соціокультурного комплексу, який включав селянський компонент, і що з освіченими селянами набагато спокійніше і вигідніше вести господарські справи. Ось чому в багатьох помістях споруджувалися на кошти їх власників як нові православні храми, так і навчальні заклади, зокрема в Брацлавському, Гайсинському, Літинському, Ямпільському повітах. З цією метою на Поділлі зусиллями генерала М. Воронова в Могилеві виникла ланкастерська школа. Вчителями в ній працювали випускники такої ж школи у Києві, які, засвоївши метод взаємного навчання, передавали своїм землякам здобуті знання¹⁶.

Етнічне урізноманітнення мешканців Поділля, зумовлене національною політикою самодержавства і польською, єврейською, російською та іншою іноземною колонізацією, стало причиною виникнення і розвитку не лише польських, але і єврейських навчальних закладів, які базувалися на багатотисячній освітній традиції цієї етнічної групи Отримання дітьми єврейської меншини світської освіти відбувалося в умовах, коли царизм не міг забезпечити освітні права євреїв, у тому числі через неволодіння російською мовою, з другого боку, на заваді цьому стояли рабини та хасиди, які побоювалися відходу молоді від синагог. Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. єврейські школи функціонували у Межиріві, Пиляві, Старій Синяві, багатьох інших населених пунктах губернії. Розвиток освіти євреїв у XIX ст. відбувся у надзвичайно складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Впроваджуючи реформи, царизм не брав до уваги, що євреї мали своє самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, прихильність традиціям і

общинним авторитетам. Але незважаючи на політику Російської імперії, єврейська спільнота швидко розвивалася. Попри важкі умови, в яких проживала єврейська спільнота, її освітній рівень невинно зростав.

Цьому значною мірою сприяло «Положення про євреїв» (1835 р.), яким гарантувався вільний доступ євреїв до російських навчальних закладів, включаючи університети. У 40-х рр. XIX ст. в Російській імперії розпочалася реформа в галузі єврейської освіти. Зокрема, в листопаді 1844 р. департамент народного виховання видав циркуляр про освіту євреїв. Для підготовки вчителів єврейського закону були створені рабинські училища, що прирівнювалися за своїм освітнім рівнем до гімназій. Для викладання Закону в єврейські навчальні заклади призначалися вчителі єврейської національності, всі інші предмети могли читати православні¹⁷.

В Подільській губернії була створена єврейська училищна комісія для нагляду за навчальним процесом та полегшення умов отримання учнями атестатів¹⁸. Євреї, одержавши атестати, могли працювати в приватних закладах, але навчати вони мали право тільки єврейських дітей. Євреям також було дозволено відкривати приватні училища, але вони повинні були звітувати про те, де саме і в яких місцях відкриті заклади, скільки в них навчається учнів, які викладачі там працюють, а також мати свідоцтва від батьків чи опікунів які відали дітей на навчання¹⁹.

Були відкриті трирічні підготовчі класи для дітей, які закінчили єврейські училища першого розряду чи отримали домашню початкову освіту. Учні вивчали як загальні предмети (російську і німецьку мови, словесність, арифметику, алгебру, геометрію, географію, риторику, статистику, загальну і російську історію, правопис, креслення, малювання), так і єврейські предмети (Біблію, Мішну, Хаїе-Адам, Гемару, збірник релігійних законів, історію єврейського народу, духовне красномовство, єврейську мову (іврит)). Викладання наук, за винятком єврейських предметів і німецької мови, велося російською мовою. Вчительські колективи складались як з євреїв, так і з християн. Викладачі-євреї, на відміну від християн, як правило, не мали вищої освіти, але, за оцінкою чиновників, навчально-виховний процес відповідав поставленим вимогам.

З появою на Поділлі німецьких колоністів у краї стали створюватися сприятливі умови для становлення їхньої освіти, яка опиралася на власні освітні традиції, що мали обов'язковий характер для всіх дітей. Проте розвиток таких навчальних закладів відзначався кількома особливостями, зокрема обмеженими матеріальними можливостями

та зусиллями духовних осіб уберегти їх від русифікації.

Отже, освіта на Поділлі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. опинилася в умовах російських державно-політичних, духовно-релігійних чинників і зростання питомої ваги в складі населення не лише українців, а й росіян, поляків, євреїв, іноземних колоністів. На перших порах відбулася руйнація парафіяльних шкіл, у яких навчалися переважно діти-українці, під час конфесійно-релігійних трансформацій, коли більшість уніатів перейшла в православну церкву. Згодом відбулось цілеспрямоване знищення монастирських навчальних закладів. До того ж недостатнє фінансування шкіл через бідність населення призводило до того, що на селі до початку XIX ст. майже не залишилося освітніх закладів. А ті, що збереглися, як правило, перебували в занедбаному стані. Тоді ж постали духовна семінарія, училища та школи, підпорядковані Міністерству освіти, що утверджували освіту і морально-етичні та естетичні ідеали, які не збігалися із закоріненими в національній ґрунт життєвими цінностями подолян. Запровадження навчання російською мовою виступало чинником домінування в краї російської культури та духовності, засобом оволодіння самодержавством його інформаційним простором. Водночас це був період розквіту в краї і достатньо динамічного розширення польської освіти, якою опікувалися римо-католицька церква і польська еліта. Після 1831 р. вона стала зазнавати цілеспрямованого руйнування. Натомість відбувалися становлення й розвиток єврейської освіти та освіти іноземних колоністів.

¹ Блажевич Ю. І. Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 19 с.

² Зваричук Е. О. Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у першій половині XIX ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3 (5). – С. 137-142.

³ Опря А., Попович М. Католицька церква на Поділлі. Історико-релігієзнавче дослідження. – Кам'янець-Подільський, 1999. – 27 с.

⁴ Сливка П. Г., Серкізюк В. В. Освіта на Поділлі в 20-х – 30-х роках XIX ст. // Матеріали ІХ-ої Поділ. іст.-краєзн. конф. / Редкол.: Винокур І.С. (голова), Дарманський М. М. (заст. голови), Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я., Трубочанінов С. В. (наук. ред.), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 190-192.

⁵ Філінюк А. Г. Духовно-релігійне життя Поділля на межі XVIII – XIX ст. // 36. навч.-метод. матеріалів і наук. статей іст. факультету. – Вип. 7. – Луцьк, 2002. – С. 59-66.

⁶ Лукашевич Л. М. Україна: історико-економічний огляд. – К., 1997 – 208 с.

⁷ Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 545.

⁸ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С. 68.

⁹ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. – К., 1983. – Т. 1. – 488 с.

¹⁰ Дашкевич Я. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти // Берестейська унія (1596-1996). Статті і матеріали. – Львів, 1996. – С. 80.

¹¹ О ревизии протоиереем Иоаном Скворцовым Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. Прибавление. – 1890. – № 51. – С. 1135.

¹² Нариси Історії Поділля / Л. В. Баженов, О. М. Завальнюк, А. І. Мамалига та ін. – Хмельницький, 1990. – 327 с.

¹³ Удод О. П. Початкова освіта на Поділлі наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – 88 с.

¹⁴ Вести из епархии о сельских школах // Подольские епархиальные ведомости. Прибавление. – 1863. – № 14. – С. 573-577.

¹⁵ О ревизии протоиереем Иоаном Скворцовым Подольской епархии... – С. 1135.

¹⁶ Державний архів Хмельницької області, ф. 227, оп. 1, спр. 3, арк. 483.

¹⁷ Державний архів Хмельницької області, ф. 67, оп. 1, спр. 52, арк. 322.

¹⁸ Там само. – Арк. 38.

¹⁹ Там само. – Арк. 94.

Л. Коваль

Деятельность Перемишльского филиала общества «Просвіта» в межвоенный период: общественно-политический аспект

В статье анализируется влияние Перемишльского филиала общества «Просвіта» на общественную жизнь украинского населения в городе Перемишль и Перемишльском уезде, исследуется политический аспект деятельности филиала. Прослежены соревнования между украинофильскими и москвофильскими настроениями жителей Надсяння в межвоенный период.

Ключевые слова: «Просвіта», филиал, Перемишль, общественность, читальня, украинофильство, москвофильство.

L. Koval

Przemysl Branch of the Society «Prosvita» Activity in the Interwar Period: The Public and Political Aspect

In the article author analyzes the impact of the Przemysl branch of the society «Prosvita» in the social life of the Ukrainian population in Przemysl and Przemysl county, investigates the political aspect of the branch activity. The author followed competition between Ukrainophile and Russophile sentiments of residents Nadsyannya in the interwar period.

Keywords: «Prosvita», branch, Przemysl, public, reading club, Ukrainophilism, Russophilism.

«Кожна нація, що хоче добитися своєї самостійності, мусить дбати про те, щоби народні маси піднести до такого ступеня просвіти, щоби вони почували себе членами народного організму, відчували своє національне достоїнство і узнали потребу існування своєї нації як окремишньої індивідуальності»¹, – йдеться у «Просвітніх вістях» Перемишльської філії товариства «Просвіта» за лютий 1935 р. І хоча метою діяльності товариства «Просвіта», за статутом від 2 травня 1924 р., було: «Несення освіти і ширення культури»², його активні дії спрямовувались на побудову власної держави, а культурно-освітні цілі мали політичне підґрунтя. Доказом цього є цитата із першої сторінки «Просвітніх вістей» Перемишльської філії «Просвіти», яка наведена вище.

Напередодні Першої світової війни філія «Просвіти» у Перемишлі мала 373 члени, 119 з яких були мешканцями міста, а 254 – мешканцями повіту. Серед її членів селяни склали 173 особи, інтелігенція – 85, 47 – міщани, ремісники і робітники. У читальнях філії нараховувалось близько 3 тис. осіб. Бібліотека філії складала 733 книги, переважно видань «Просвіти»³.

Перша світова війна перервала активну працю товариства як у Перемишлі, так і на всій Захід-

УДК 930.85«19»

© Людмила Коваль
(Кам'янець-Подільський)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ФІЛІЇ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті автор аналізує вплив Перемишльської філії товариства «Просвіта» на громадське життя українського населення у місті Перемишль і Перемишльському повіті, досліджується політичний аспект діяльності філії. Прослідковано змагання між українофильськими і москвофильськими настроями мешканців Надсяння у міжвоєнний період.

Ключові слова: «Просвіта», філія, Перемишль, громадськість, читальня, українофильство, москвофильство.